

**Славяне Юго-Восточной Европы
в предгосударственный период
(Ответств. редактор В. Д. Баран).—
Киев: Наукова думка, 1990.— 486 с.— Илл.**

Коллективна монографія, підготовлена науковцями відділу археології раних слов'ян Інституту археології АН УРСР, присвячена надзвичайно складній та актуальній проблемі — історії стародавніх східних слов'ян у додержавний період. Якщо феодальний період східнослов'янської державності та культури, представлений старожитностями Київської Русі, вивчений та узагальнений вже досить повно, то етапи історії та культури східних слов'ян першої і другої половини I тис. н. е. досліджені недостатньо. Це торкається питань території та розселення слов'ян рубежу і першої половини I тис. н. е., їх ролі в історії Європи епохи провінціалістичних впливів і раннього середньовіччя V—VII ст. н. е. і, нарешті, — формування того історико-культурного і державного феномену, який пов'язаний з виникненням Київської Русі.

Написанню монографії передували багаторічні польові археологічні дослідження, проведені на Україні вченими Інституту археології АН УРСР, а також дослідниками з вузів і музеїв республіки. В результаті широкомасштабних пошуків у лісостеповій і лісовій зонах Південно-Східної Європи відкриті й вивчені серії поселень, могильників, жертвників-капищ від рубежу і до кінця I тис. н. е. Важливо, що в процесі цієї роботи вдалося заповнити ті хронологічні лакуни, які донедавна, на думку дослідників, існували у II і V ст. н. е. для Лісостепу України. Тепер, коли вказані хронологічні проміжки заповнені конкретними археологічними матеріалами, процес історико-культурної послідовності й генетичного розвитку східнослов'янського населення протягом всього I тис. н. е. став більш обґрунтованим і рельєфним. Величезний археологічний матеріал у зіставленні з даними писемних історичних джерел, лінгвістики, антропології дозволив авторам книги ґрунтовно заглибитися у вивчення як етнокультурних, так і соціально-економічних структур східнослов'янського населення Південно-Східної Європи, яке знаходилося, природно, в оточенні сусідніх за територією етносів.

Важливо, що авторський колектив розглянув археологічні історико-культурні комплекси I тис. н. е. у відповідній історичній динаміці. Автори виходять з того, що археологічну культуру слід розглядати у процесі її розвитку. Вона може змінюватися, губити ті чи інші риси, набувати нові, особливо при контактах з іноетнічними групами населення; може трансформуватися у відповідності з новими історичними умовами (період впливів провінціалістичної культури, специфічні умови середини I тис. н. е., історико-етнографічні особливості, пов'язані з гуґською та аварською експансіями і т. п.). Але при всьому цьому на кожному новому етапі історії східних слов'ян у їх матеріальній і духовній культурі залишаються та фіксуються ті риси, які дозволяють простежити генетичну спадкоємність населення Лісостепу України впродовж всього I тис. н. е. Це фіксується у типах жител, господарському землеробському спрямуванні побуту, розвитку ремесел, поховальній обрядності, а також у розвитку язичницької слов'янської релігії паралельно з поширенням елементів християнства.

Природно, що автори монографії користувалися методом ретроспективного вивчення археологічних комплексів (від кінця і до початку I тис. н. е.). Це дозволило їм заглибитися до історичних витоків слов'янства в цілому та його східнослов'янської частини — зокрема.

У розділі I розглянуті археологічні матеріали рубежу і першої чверті I тис. н. е. Аналізуються й порівнюються всі основні ознаки зарубинецької, пшеворської, поянешти-лукашівської, липицької культур, пізньолатенської культури Закарпаття, а також пізньо-скіфські і сарматські пам'ятки півдня України. Особливу увагу приділено зарубинецькій культурі й волино-подільській групі пам'яток. У вказаних культурно-історичних утвореннях перших століть нової ери сформувалися ті риси слов'янської культури, які у пізніші століття через лісостепову групу черняхівської культури і старожитності київського типу вливаються в археологічні пам'ятки східнослов'янського раннього середньовіччя V—VII ст. н. е.

Розділ II висвітлює етнокультурні процеси другої чверті I тис. н. е. Тут аналізуються археологічні культури, які мали безпосереднє відношення до формування ранньослов'янських угруповань або вплинули на них як результат безпосередніх територіальних контактів (культури — черняхівська, київська, вельбарська, карпатських курганів). Розглянуто матеріали житлового будівництва: для південної, причорноморської зони — з кам'яним будівництвом; з наземними каркасними і напівземлянковими житлами — для лісостепового регіону. Два останні є надзвичайно близькими між собою, особливо, коли врахувати порівняно незначне заглиблення основи напівземлянок й використання дерев'яних конструкцій (стовпових і зрубних) при спорудженні стін будівель.

Автори приділили певну увагу й матеріалам поховального обряду черняхівської культури, культури карпатських курганів, вельбарських старожитностей, а також київської культури. Остання, однак, представлена поки що значно меншими матеріалами у порівнянні з пам'ятками вищезгаданих культур. Вивчення поховального обряду добре з'ясовує ті інтеграційні процеси, які відбувалися на землях Південно-Східної та Центральної Європи у першій половині I тис. н. е.

Керамічний комплекс пам'яток першої половини I тис. н. е. знаходиться в центрі уваги авторів. На основі його класифікації й виділення головних типів місцевого ліпного посуду (паралельно з гончарними виробами) у монографії вдалося визначити ті групи ліпної кераміки, які є безсумнівними етнокультурними показниками. Якщо гончарне ремісництво виробництво значною мірою нівелювало давні історико-етнографічні особливості, то виготовлення ліпного посуду відбивало етнографічні риси стародавнього слов'янського населення. На основі вказаних спостережень вдалося визначити регіони переважання місцевого субстратного й прийшлого населення, що в умовах початку «великого переселення народів», очевидно, відбиває хід реального історичного процесу. Дослідження показали, що ряд форм ліпних горщиків лісостепової групи черняхівської культури, київської, а також культури карпатських курганів об'єднується спільними ознаками, які мають свої генетичні корені у пізньозарубинецькому посуді та керамічних формах волино-подільської групи.

Говорячи про гончарний посуд, який побутував у слов'янських племен Лісостепу, дослідники відзначають, що він певною мірою сприйняв форми місцевої ліпної кераміки, а також відбиває найбільш стійкі економічні і культурні зв'язки з іншими територіями, зокрема — з впливом провінціалноримських центрів. При цьому необхідно підкреслити, що у першій половині I тис. н. е. в регіоні Лісостепу гончарне виробництво набуло широкого розповсюдження. Про це свідчать не тільки зразки високоякісного гончарного посуду, а й наявність ряду двоярусних гончарних печей, які відкрито й досліджено в різних пунктах Південно-Східної Європи.

У монографії аналізуються й серії речей, пов'язаних з землеробсько-скотарським побутом, веденням домашнього господарства, використанням певних форм одягу, прикрас, які засвідчують досить високий рівень побутової культури II—V ст. н. е.

Розділ III присвячений визначним, провідним тенденціям розвитку матеріальної культури Південно-Східної Європи першої половини I тис. н. е. В процесі дослідження виділені ті елементи матеріальної культури, які наче наскрізь проходять через всі історико-культурні спільності першої половини I тис. н. е. і проявляють себе у східнослов'янських старожитностях раннього середньовіччя V—VIII ст. н. е. Історичні витоки традиції цих культур, як вважають автори книги, знаходяться у поморсько-підкляшовій культурі часів латену, скіфській лісостеповій, а також у підгірцевських і мілоградських старожитностях.

Автори простежують певну спадкоємність основних елементів цих культур у зарубинецькій, пізньозарубинецькій, волино-подільській, у лісостеповій черняхівській та київській культурах. Говорячи про поховальний обряд, дослідники відзначають, що при всій своїй консервативності він змінюється, гублячи ті чи інші риси або набуваючи нові. В результаті інтеграції певних етнічних груп у черняхівському суспільстві II—V ст. н. е. виникають форми ідеологічних уявлень, за якими співіснували різні способи захоронення (інгумація, кремація в урнах і ямах та ін.) на одних і тих же могильниках.

Саме біритуалізм став основною формою поховального обряду в першій половині I тис. н. е. Він фіксує наявність під покровом черняхівської культури різних етнічних компонентів: скіфо-сармати, фракійці, слов'яни, готи. Слов'янський етнічний компонент найбільш яскраво проявляє себе в лісостеповому Дністро-Дніпровському межиріччі. Зокрема, на черняхівських поселеннях Подністров'я зафіксовані житла-

напівземлянки з печами-кам'янками і наборами ліпної кераміки, які знаходять своє історичне продовження у житлах-напівземлянках з відповідними ліпними керамічними комплексами корчаксько-празької та пеньківської культур V—VII ст. н. е. Разом з цим, на деяких східнослов'янських ранньосередньовічних поселеннях представлені й залишки наземних будівель — прямих перегук з частиною наземних жител черняхівських племен Лісостепу.

У розділі IV йдеться про ранньослов'янські культури V—VII ст. і етнополітичну консолідацію слов'ян. Тут представлені результати польових археологічних досліджень, а також теоретичних розробок матеріалів східнослов'янських культур раннього середньовіччя на землях Південно-Східної Європи (корчаксько-празька, пеньківська й колочинська). Значну увагу автори приділили аналізу житлового будівництва, поховальному обряду, масовій кераміці. Зокрема, на основі типів жител та деяких особливостей в кераміці можна говорити про етнографічні особливості зазначених трьох груп ранньосередньовічного східнослов'янського населення. Стратиграфічні та хронологічні спостереження дозволяють зіставити й розглянути у історичній динаміці лісостепові східнослов'янські старожитності пізноримського і ранньосередньовічного періодів.

V-й розділ вміщує археологічні матеріали про східних слов'ян VIII—IX ст. Проведені хронологічні розробки дозволили виділити пам'ятки періоду VIII—IX ст., кількість яких нараховується сотнями. Ці археологічні дані фіксують процес історії східних слов'ян періоду утворення Київської Русі. Велика увага приділена авторами східнослов'янським поселенням, поховальному обряду, кераміці та іншим категоріям знахідок. У розділі вміщено зведену типологію кераміки трьох основних археологічних культур VII—X ст. Південно-Східної Європи — Луки-Райковецької, волинцевської та роменської.

Дослідження показали, що наприкінці I тис. н. е. зростає густина населення. Збільшується й кількість укріплених городищ. Поряд з основною масою сільських поселень, існують общинні, ремісничі й культові центри, зароджуються феодальні замки та міста. Формуються риси економіки, соціального укладу та культури, характерні для феодального суспільства. Складається Давньоруська держава, основні віхи історії якої містять давньоруські літописи, а також зарубіжні писемні джерела IX—X ст. (праці географа Баварського, Костянтина Багрянородного, перського Аноніма, арабських письменників і ін.).

У VI-му розділі йдеться про слов'ян та оточуючий їх світ. Зокрема, аналізуються контакти слов'янських племен з їх сусідами — балтами, германцями та кочовими племенами на півдні. Авторі посилаються на думку відомих лінгвістів, які показали, що між слов'янами й балтами на певному етапі історії існувала якась генетична спільність. До балто-слов'янської спільності відносять мілоградську й поморську культури раннього залізного віку. Далі відбувався процес виділення слов'янського етносу, що відбулося, зокрема, у старожитностях поліської групи зарубинецької й частково київської культури (рубіж н. е.—перша половина I тис. н. е.). Протягом вказаного періоду дослідники простежують тісні контакти слов'янських культур з культурами балтського світу (дніпро-двинською, верхньоокською, штрихованою кераміки та ін.). Археологічні матеріали фіксують інфільтрацію слов'янських культур у масив балтів передусім у регіоні Верхнього Подніпров'я.

У ранньоримський період слов'яни стикаються з давніми германцями, а слов'яно-готські війни кінця IV — початку V ст. можна вважати важливим етапом слов'яно-германських відносин у Південно-Східній Європі. Заключний період таких контактів настає в ході слов'янської колонізації Середньої Європи і Балканського півострова у VI—VII ст., що викликало активізацію різнобічних зв'язків між германцями і слов'янами.

Розділ висвітлює також і питання про контакти слов'янського населення Південно-Східної Європи з різними кочовими племенами, які хлинули з Азії у Причорноморські степи. У висвітленні ролі кочовиків в історії Південно-Східної Європи в середині I тис. н. е. використані, крім археологічних даних, писемні свідчення про гунів і аварів, про строкату етнічну структуру цих союзів племен, економічний і соціальний уклад суспільства. Простежується процес культурної асиміляції кочовиків, які опинилися у слов'янському середовищі (на деяких слов'янських селищах порубіжжя лісостепу і степу виявлені залишки поодиноких жител типу юрт; у цьому ж регіоні — зафіксовані окремі захоронення-групопокладення, які пов'язують з кочовиками).

Археологічні матеріали порубіжжя Лісостепу і Степу середини і другої поло-

вини I тис. н. е. дають можливість простежити взаємовпливи слов'янської та кочовницької культур. Важливе значення в історії півдня країни з 30-х років VII ст. починає відігравати Хозарський каганат. Контакти з хозарами відбилися у ряді пам'яток (багаті захоронення знаті, а також речові скарби типу Перещепинського, Глodosького, Ново Санжарського та ін.). Аланські й болгарські племена, які підкорилися владі Хозарського каганату, створили яскраву салтово-маяцьку археологічну культуру VIII—X ст. У розділі переконливо показано культурну інтеграцію слов'янського і алано-болгарського населення басейну Дону, Сіверського Дінця, у Степовому Подніпров'ї та у Дністро-Дунайському межиріччі.

Про витоки ранньослов'янських культур Східної Європи йдеться у розділі VII. Вказана частина дослідження побудована на ретроспективному принципі зіставлення східнослов'янських пам'яток другої половини, середини і першої половини I тис. н. е. Велике значення мають, зокрема, синкретичні пам'ятки V ст., які переконливо засвідчують автохтонність давньослов'янського населення у лісостеповій зоні Дністро-Дніпровського межиріччя. Східнослов'янська ранньосередньовічна культура V—VIII ст., як показують автори дослідження, відбиває процес інтеграції місцевих культур римського часу (черняхівської, київської, культури карпатських курганів). Київська культура, як вони вважають, стала генетичною основою пенківської та колочинської груп ранньосередньовічних пам'яток, а черняхівська у Подністров'ї — корчаксько-празької. Вказані напрями дослідники вважають складовими ланками єдиного історичного процесу, що привів до формування матеріальної і духовної культури ранньосередньовічного східнослов'янського населення VI—VIII ст. н. е.

Це була надзвичайно важлива історична подія, що знаменувала утворення більш-менш єдиної матеріальної та духовної культури стародавніх східних слов'ян. Важливе місце давньослов'янського субстрату фіксують також лінгвістичні та гідронімичні матеріали, які аналізуються в роботі.

Соціально-економічному розвитку населення Південно-Східної Європи у I тис. н. е. присвячено VIII-й розділ монографії. У цій частині книги розглянуті особливості господарства та соціального розвитку східнослов'янського населення. Автори простежили поступальний розвиток землеробства за матеріалами зарубинецької, київської і лісостепової частини черняхівської культур, які сприяли високому рівню землеробського укладу у східнослов'янського населення середини і другої половини I тис. н. е. Аналогічна картина визначилася й при аналізі поступального розвитку металургії та металообробки. З'ясувалося, зокрема, що металургійні горни багатеразового використання були характерні для місцевих культур тоді, як горни одноразової плавки мали центральноєвропейське походження.

Важливим є процес трансформації гончарного виробництва. У III—IV ст. воно було досить розвинутим під безпосереднім впливом провінціалізоримських традицій. У середині I тис. н. е. — переживає занепад, а наприкінці третьої чверті I тис. н. е. простежується нове піднесення. За наявними знахідками можна говорити й про розвиток ювелірного ремесла, а також цілого ряду домашніх промислів (деревообробного, ткацького, по обробці шкіри, костерізного, каменотесного і т. і.).

Дослідники інтерпретують й головні напрями торгівлі, які були характерними для східнослов'янського суспільства протягом першої і другої половини I тис. н. е. У зв'язку з цим важливим індикатором широких економічних зв'язків виступають римські монети, гончарні та скляні імпортні вироби тощо. Важливим фактором економічного життя східнослов'янського суспільства напередодні утворення Давньоруської держави була внутрішня та зовнішня торгівля. Остання зафіксована певним притоком візантійських монет. У Подунав'ї, наприклад, візантійські монети знаходилися в обігу з V по VII ст. Для Лівобережжя Дніпра певне значення в торгівлі мали арабські монети VIII—IX ст.

Завершують вказаний розділ матеріали про суспільні відносини й сакральні пам'ятки Південно-Східної Європи в I тис. н. е. Як показали автори, ранньому етапу розвитку територіально-сусідської общини відповідали племена, пізньому — союзи племен, а власне сусідській общині — ранньодержавні утворення феодального типу. Що стосується сакральних пам'яток, то в розділі розглянуті найголовніші з них (вони відносяться до язичницьких культів, а також до складної системи духовної культури в цілому).

У заключному розділі підведено підсумки дослідження. У ньому зазначається, що проведений аналіз археологічних старожитностей I тис. н. е. Південно-Східної Європи відкрив всю складність етнокультурних процесів на даній території. Найваж-

лівішим результатом є визначення тих етнокультурних ознак, які свідчать про безперервний розвиток субстратного східнослов'янського населення Лісостепу впродовж всього I тис. н. е., а з другого боку — елементів матеріальної культури, які були привнесені ззовні іраномовним, фракійським, германським, балтським і тюркським населенням.

Основні риси матеріальної і духовної культури східних слов'ян першої та другої половини I тис. н. е. знайшли своє історичне продовження у культурі Давньоруської держави — Київської Русі.

Таким чином, авторський колектив створив фундаментальну наукову працю про слов'ян Південно-Східної Європи в додержавний період. Книга добре ілюстрована і має солідний науковий довідковий апарат. Важливо, що в кожному розділі подано історіографічний екскурс, що надає монографії форми своєрідної енциклопедії про вивчення історії та культури давніх східних слов'ян першої і другої половини I тис. н. е. Монографія відкриває перспективи для дальшого поглиблення вивчення історії та культури слов'ян в Європі.

Все це дозволяє поставити книгу в один ряд з небагатьма працями світового слов'янознавства і підтримати Вчену Раду Інституту археології АН УРСР, яка висунула авторський колектив рецензованої монографії на здобуття Державної премії Української РСР.

І. С. ВІНОКУР

Одержано 3.01.91.

Винничук Л.

Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима

(Перевод с польского В. К. Ронина).—

М., 1988.— 496 с.

Видавництво «Вища школа» видрукувало стотисячним тиражем книжку, присвячену побуту і звичаям греків та римлян. Незважаючи на віддаленість античної доби, вона зацікавила широке коло читачів: монографія Л. Винничук блисквично зникла з полиць книгарень.

У вітчизняній історіографії для масової читацької аудиторії написано чимало праць з античної історії та мистецтва, видано переклади творів багатьох давніх авторів. Однак книжок про те, як проходило пощоденне життя пересічного елліна чи римлянина, у нас надзвичайно мало, і не лише популярних, а й суто наукових. До їх числа належать дві невеликі популярні книги К. М. Колобової та О. Л. Озерецької «Как жили древние греки» (Л., 1959) та М. Ю. Сергієнко «Простые люди древней Италии» (М.— Л., 1964), а також дві наукові монографії — тієї ж М. Ю. Сергієнко «Жизнь древнего Рима» (М.— Л., 1964) і Г. С. Кнабе «Древний Рим — история и повседневность» (М., 1986). Зміст статей збірника «Быт и история в античности», що вийшов друком недавно (М., 1988), в основному присвячено Риму. І це не випадково: в науковій історіографії римський побут досліджено значно докладніше, ніж грецький.

Праці про побут і звичаї античної людності створено здебільшого філологами. Досконально знаючи античну літературу, вони по крихтах зібрали із різних творів свідчення про повсякденне життя, яке не привертало пильної уваги античних письменників, та й у наш час ще досить рідко постає об'єктом історичного дослідження. Тим часом, історію творять окремі люди, а побутові умови відіграють суттєву роль в їхньому житті. Таким чином, цей бік існування людства заслуговує на не меншу увагу, ніж політичні, економічні й культурні колізії того чи іншого етапу розвитку суспільства.

Рецензована праця належить перу одного з найстаріших професорів класичної філології Варшавського університету. Тому не випадково найсильнішою стороною дослідження слід визнати живе звучання віршів і прози давніх авторів, що на сторінках книжки наче самі представляють свій час. Читач разом із ними входить до будинків